

Кыргызстандагы элдик ветеринарияда колдонулган дары өсүмдүктөрдүн арсеналы

Аскарбек Зарлыкович ТҮЛӨБАЕВ^{1*}

¹Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Ветеринария факультети, Ветеринарияга негиз илимдер бөлүмү, Бишкек, КЫРГЫЗСТАН

*e-mail: askarbek.tulobayev@manas.edu.kg

АННОТАЦИЯ

Кыргыз эли өзүнүн узак жашоосунда курчап турган чөйрө тууралуу жана чарбалык жашоосуна тиешелүү болгон бай практикалык билимдерди топтогон. Алардын ичинде ветеринариядагы салттуу билимдери муундардан-муундарга өтүп, кошуна элдер менен маалымат алмашуу процессинде, ошондой эле илимий-техникалык прогресстин таасири астында байыган жана өзгөрүүлөргө дуушар болгон, ошондуктан бул билимдер эскирбейт жана актуалдуулугун жоготпойт. Мейли ветеринарияда болсун, мейли жайыт малчылыгында болсун, иш-чаралар табиятка аяр мамиле кылууга негизделип, жаратылыш-климаттык шарттар эске алынгандыктан, экологиялык болуп саналат. Кылымдарды кечирген кыргыздар, ветеринарияда дары өсүмдүктөрдү, минералдарды, айбанаттардан алынган өндүрүмдөрдү кеңири колдонушкан, аларды колдонуу жолдору тууралуу салттуу билимдерди кийинки муундарга оозеки жеткиришкен. Бирок, бул билимдерди жазма булактар түрүндө кийинки муундарга калтыруу көйгөйү олуттуу бойдон калууда. Синтетикалык химиянын учурдагы жогорку өнүккөн денгээлине карабастан, мал-жандыктарды дарылык касиети бар өсүмдүктөрдүн жардамы менен дарылоо азыркы күндө дагы актуалдуу бойдон калууда. Мунун эң негизги себебинин бири болуп дарылык касиети бар өсүмдүктөрдүн малдын ылаңына каршы жогорку эффективдүүлүгү менен бирге эле, алардын малдын организмине жана малдан алынган азык түлүктөргө терс таасир тийгизбөөсү болуп эсептелет. Өсүмдүктөрдүн курамындагы активдүү заттар малдын организмдеги заттар менен табигый шайкештикке ээ болгондуктан, организмде өгөйлөнбөй, бузулган физиологиялык процесстердин тезирээк калыбына келишине көмөкчү болоору анык. Макалада кыргыз элинин элдик ветеринариясында колдонулган дары өсүмдүктөр боюнча маалыматтар берилди. Материалдар бийик тоолуу Нарын, Ысык-Көл жана Чүй областарында талаа экспедициялары учурунда чогултулду. Кыргыз эли колдонгон дары өсүмдүктөрдүн көпчүлүгү илимий негиздөөгө алынган эмес. Ошондуктан, бул салттуу билимдер илимий-врачтык кызыгууга караганда этнографиялык жана тарыхый кызыгууну жаратып келет.

МАКАЛАНЫН МААЛЫМАТТАРЫ

Илимий макала

Келген датасы:

27.10.2019

Кабыл болгон

датасы: 13.12.2019

Ачкыч сөздөр:

Кыргызстан, элдик ветеринария, дары өсүмдүктөр, мал дарылоо, салттуу билимдер.

Range of Medicinal Plants Used in Folk Veterinary Medicine in Kyrgyzstan

ABSTRACT

Over a long period of existence, Kyrgyz people have accumulated valuable practical knowledge regarding the environment and economic life. These included traditional knowledge in the field of veterinary medicine which transmitted from one generation to another, changing and supplementing under the influence of neighboring peoples and scientific-technological progress, and today do not lose their relevance. Whether in veterinary medicine or in grazing, any actions were based on a careful attitude to the environment and took into account the climatic conditions, which is why they can be called environmentally friendly. For centuries, the Kyrgyz people used various medicinal herbs, minerals and animal products in veterinary medicine, and orally passed this knowledge to the next generation. However, retaining this knowledge for future generations in writing remains a serious problem. Despite the strong development of synthetic chemistry, the treatment of animals with medicinal plants is still relevant today. Because medicinal plants not only cope well with diseases, but also do not have a bad effect on the animal's organism and products derived from it. This is explained by the fact that medicinal plants are composed of organic substances and, when ingested, are perceived as of the same origin and are easily absorbed. The article provides information about medicinal plants used in the veterinary medicine of the Kyrgyz people. Materials were collected in field studies conducted in the mountainous regions of Naryn, Issyk-Kul and Chuy regions. Most medicinal plants that use Kyrgyzs do not have a scientific basis. Therefore, this traditional knowledge causes more ethnographic and historical interest than scientific-medical.

ARTICLE INFO

Research article

Received: 27.10.2019

Accepted: 13.12.2019

Keywords:

Kyrgyzstan, folk veterinary medicine, medicinal plants, treatment of animals, traditional knowledge.

КИРИШҮҮ

Кыргыз эли өзүнүн узак жашоосунда курчап турган чөйрө тууралуу жана чарбалык жашоосуна тиешелүү болгон бай жана табиятка аяр мамиле кылууга негизделген практикалык билимдерди топтогон. Алардын ичинде дары өсүмдүктөрдү колдонуу боюнча салттуу билимдери муундардан-муундарга оозеки өтүп, кошуна элдер менен маалымат алмашуу процессинде, ошондой эле илимий-техникалык прогресстин таасири астында байыган жана өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Бирок, бул билимдерди жазма булактар түрүндө кийинки муундарга калтыруу көйгөйү дагы эле олуттуу бойдон калууда (Алдашев, 1989; Түлөбаев ж.б., 2014).

Кыргыз эли колдонгон дары каражаттарынын жана ветеринардык ыкмалардын көпчүлүгү илимий негиздөөгө алынган эмес, ошондуктан бүгүнкү күнгө чейин илимий-врачтык кызыгууга караганда этнографиялык жана тарыхый кызыгууну жаратып келет.

Синтетикалык химиянын учурдагы жогорку өнүккөн деңгээлине карабастан, мал-жандыктарды дарылык касиети бар өсүмдүктөрдүн жардамы менен дарылоо азыркы күндө дагы актуалдуу бойдон калууда. Мунун эң негизги себебинин бири болуп дарылык касиети бар өсүмдүктөрдүн малдын ылаңына каршы жогорку эффективдүүлүгү менен бирге эле, алардын малдын организмине жана малдан алынган азык түлүктөргө терс таасир тийгизбөөсү болуп эсептелет. Өсүмдүктөрдүн курамындагы активдүү заттар малдын организмдеги заттар менен табигый шайкештикке ээ болгондуктан, организмде өгөйлөнбөй, бузулган физиологиялык процесстердин тезирээк калыбына келишине көмөкчү болоору анык (Алтымышев, 1976; Арбаева, 1979; Алымбаева, 1990; Уркунбаев ж.б., 2004; Нуралиев, 2007).

Кыргыз элинин салттуу мал дарылоо жана ооруларды алдын алуу иш аракеттеринде дары өсүмдүктөрдүн мааниси өтө чоң болгон. Өсүмдүктөрдүн дарылык касиети жөнүндөгү салттуу билим өз учурундагы билимдүү, баамчыл, зирек жана бул иш менен талыкпай алектенген адамдардын эмгеги менен топтолуп, улам өркүндөп-өсүп, нечен кылымдык бай тажрыйбанын негизинде калыптанып келген. Дары өсүмдүктөрдү колдонууда аларды чогултуунун мөөнөтүн жана кайсы бөлүгү дарылык касиетке ээ экендигин аныктоо менен бирге эле, аларды кандай жол менен колдонуу керек экендигин билүү көп жылдаган тажрыйбаны талап кылган. Нечен кылымдар бою топтолгон бай тажрыйба улам атадан балага берилип, элге кеңири тарап элдик салттуу билимге айланган (Давлеталиева ж.б, 2011; Шапаков, Усубалиев, 2011; Саргашкаев, 2013, 2014; Түлөбаев ж.б., 2014).

Белгилүү бир өсүмдүктөрдүн жүрөккө, кан-тамырларга таасири бар экени илгертеден эле белгилүү. Мындай дарылык касиети бар өсүмдүктөрдү колдонуу менен жүрөктүн жана кан-тамырлардын иштөөсүн калыбына келтирип, малдын жалпы абалын жакшыртууга жетишишкен (Алтымышев, 1976; Арбаева, 1979; Алымбаева, 1990).

Айрым өсүмдүктөрдүн кычкыл жана кычкыл-атыр жыттуу даамы билинген соң, кычкыл даамынын күчүнө жараша ачуу-кычкыл, мээлүүн-кычкыл, жана мала-кычкыл деп бөлүшкөн. Бул өсүмдүктөр күчүнө жараша ар кандай деңгээлде малдын ооз көңдөйүн дүүлүктүрүп, тоютка болгон табитин арттырып, аш казан-ичегилердин тез-тез жыйрылышын камсыздоо менен тоюттун сиңүүсүн жакшыртаарын иш жүзүндө көрүшкөн. Ошондой эле, өсүмдүктүн кычкыл даамы малдын шилекейин агызып, аш казан зилин көбөйтөөрү белгилүү болгон. Шилекейдин, өттүн, аш казан зилинин тоют сиңирүүдөгү кызматы ошол кезде эле малды дарылоо менен алектенген адамдарга жакшы маалым болгон. Мындай касиетке ээ болгон өсүмдүктөрдү өзүнчө чогултуп, кургатып даяр болгон соң, кыш-жаз мезгилиндеринде өтө арыктаган, бордоп семиртүүгө коюлган жана тоют сиңирүүсү начарлаган малга тоютка кошуп беришкен. Ал эми аш казан-ичегисинен ылаңдаган малга, ылаңдын себебине жана өтүшүнө жараша ар кандай ыкмалар менен колдонушкан (Алтымышев, 1976; Арбаева, 1979; Алымбаева, 1990).

Ичи жумшартуу максатында дагы кыргыз элинде илгертен салттуу түрдө көптөгөн өсүмдүктөр колдонулуп келген. Айрым бир учурларда малды бордоп семиртүүнүн алдында, бир ирет дары өсүмдүктөрдүн жардамы менен ичин өткөрүп алышкан деп айтылып келет. Бул малды ичеги мите курттардан арылтуу максатында жасалганбы же ичеги-карынга батташкан ашыкча заттарды чыгаруу максатында жасалганбы азыркы учурда так айтуу мүмкүн эмес. Бирок, көптөгөн өсүмдүктөрдүн ич өткөрүү касиети кыргыз элине илгертен эле белгилүү болгону маалым (Алтымышев, 1976; Арбаева, 1979; Алымбаева, 1990).

Бул макала кыргыз элинин салттуу ветеринариясында колдонулган дары өсүмдүктөрдү изилдөөгө багытталып, аларды учурдагы ветеринарияда колдонуу багыттарын аныктоо менен шартталган.

МАТЕРИАЛДАР ЖАНА МЕТОДДОР

Изилдөөлөрдүн объектиси болуп кыргыздардын элдик ветеринария системасы саналса, предмети болуп Кыргызстандын бийик тоолуу мал чарбачылык аймактарындагы салттуу ветеринардык билимдери жана ыкмалары саналды. Бул иштин негизги булагы болуп, бийик тоолуу Нарын, Ысык-Көл жана Чүй областарында талаа экспедициялары учурунда чогултулган этнографиялык материалдар каралды (Тулөбаев, 1982, 2014, 2015). Талаа изилдөөлөрүнүн ыкмасы түздөн-түз байкоолорго жана жеке сурамжылоолорго негизделди. Сурамжылоолор салттуу билимдерди алып жүрүүчүлөр болгон негизги маалыматчылар менен жүргүзүлүп, алынган маалыматтар илим-изилдөө мекемелеринин архивдеринде, илимий китепканаларда иликтөө иштеринде табылган булактардагы

маалыматтар менен толукталып, салыштырмалуу-тарыхый, курамдык-функционалдык ыкмалар жана системдик анализ ыкмасы колдонулуп анализденди.

ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН ЖЫЙЫНТЫГЫ ЖАНА ТАЛКУУЛОО

Кыргызстандын бийик тоолуу Нарын, Ысык-Көл жана Чүй областарында салттуу ветеринарияда колдонулган дары өсүмдүктөр боюнча маалыматтар төмөндө берилди:

Адырашман. *Кадимки адырашман (Peganum harmala)*. Бүтүндөй өсүмдүк дары-сырье болуп саналат. Бул дары өсүмдүк малдын кан тамыр ооруларында, канга мите түшкөндө (*тейлерюз*), ич өткөк ооруларында жана сырткы жараларын дарылоодо жакшы натыйжа берген. Колдонуу үчүн тундурма жана кайнатма даярдалат. Муун ооруларында өсүмдүктүн тундурмасы берилет¹ (Алдашев, 1989).

Айрыктуу гүл (Matricaria). Өсүмдүктүн гүлү дарылык касетке ээ, ошондой эле айрым учурларда сабагы дагы колдонулган. Бул дары өсүмдүктүн гүлүн кан аккан жерге басканда канды токтотоору, кан тамырларды куушуруп, жергиликтүү шишикти таратаары, эң негизгиси ооруну басаары илгертен белгилүү болгон. Ушундан улам, муну малдын кесилген, айрылган жерлерине, кансыраган жараларга, шишиген жерлерине колдонушкан. Колдонууда көбүнчө тундурма даярдалып, тундурмага чыланган чүпүрөктү керектүү жерге коюп туруп, үстүнөн байлап коюшкан. Дары өсүмдүк ошондой эле малдын ичи көпкөндө да эң натыйжалуу таасир берген. Эгерде малдын ичи көөп баштаганы байкалса, алдын ала жемге кошуп берүү менен бул илдетти токтотуп калууга болгон. Ал эми малдын ич көбүүсү өнөкөткө айланган болсо, өсүмдүктүн майдаланган гүлүн күндө бир маал жемге кошуп берсе, бир нече күндөн кийин өнөкөт дарт кайталанбай калган. Ошондой эле, бул дары өсүмдүк жылкынын жаталагында, аш казан-ичеги сезгенүүлөрүндө колдонууда эң натыйжалуу жыйынтык берген. Койлордун мурдуна маңка толгондо, тундурмасын беришкен. Малдын чакалайын жуушкан².

Ак кайың (Betula). Дарыга ак кайыңдын эрте көктөмдөгү ширесин, шорлонуп бүткөн жалбырагын жана кабыгын пайдаланышат. Кайыңдан алынган кара майды кычыткы котурга, жарага жапса табылгыс дары. Кабыгын кайнатып, тундурмасын малдын кызарып калган жерлерине сыйпоо керек³. Чайыры малдын жараларына колдонулат⁴.

Ак кодол (Aconitum). Дарылык максаттарда өсүмдүктүн тамырлары пайдаланылат. Жайыттарда жыл сайын койлордун уулануусунун себеби дагы болуп калат, өзгөчө кургак жайкы талаа жайыттарында, бирок көп дарылык касиеттерге ээ. Ал алсыраган жылкыларды кубаттантат деп эсептелет. Уйдун, эчкинин бруцеллез жана муун ооруларында пайдаланышкан⁵.

Алабата. Шакар чөн (Atriplex). Дарылыкка жер үстүндөгү бөлүгү колдонулат. Өсүмдүк чогултулуп, кургатылып, өрттөлүп, күлү чоң казанга кайнатылып, суу буулангандан кийин эчкинин майы менен шакар самыны жасалган. Шакар самынды малдын жооруна эзип туруп сыйпашкан. Ошондой эле шакар самын котур оорусуна миңдин бири⁶⁷.

Апийим (Papaver). Кулундарга дем алуу жана ичеги-карын ооруларында жалатышкан⁸⁹.

Арча (Juniperus). Кыргызстанда арчанын ар кайсы түрлөрү – жапалак арча, сары арча, кара арча ж.б. өсөт. Арчанын тобурчактары күзүндө жыйналат, көлөкө жерде кургатылат. Арчаны сарайдын ичине түтөтүп, жылкынын сакоо оорусунда колдонушкан. Арчанын ургаачысынын сабактары ичке бүчүрлүү келет. Бүчүрлөрүн кайнатып, суусун иттерге берсе, тукумсуздукка алып келген¹⁰.

Ат кулак (Rumex). Дарылыкка өсүмдүктүн баардык бөлүктөрү пайдаланылат. Гүлү менен уругу күзүндө жыйналып, көлөкө жерде как кургагандан кийин, чыт баштыктарда сакталган. Кургатылган уругу малдын ичеги-карын ооруларында колдонулса, гүлү сырткы жараларды дарылоодо жакшы тыянак берген. Ал эми ат кулактын жаңы эле үзүлгөн жалбырагы котур болгон, биттеген же терисине жара чыккан малдарды дарылоо максатында колдонулган. Бул максатта атайын казылган орго суу толтурулуп, ат кулактын жалбырагын үзүп келип бир күн чылап коюшуп, эртеси ылаңдаган малды киринтишкен. Уругу демделип ич өткөккө берилчү¹¹.

Аюу балтыркан же аюу кулак (Verbascum thapsus). Жалбырагы менен тамырын кайнатып, ичеги-боор ыландарына,

¹ NAABAVKJ

² NAABAMFA

³ NAABAMFA

⁴ NAABKSAJ

⁵ NAABJKAD, NAABAMFA, NAABKSAJ, NAABAVKA

⁶ NAABAVKJ

⁷ ИКТОКТАВ

⁸ NAABAMNA

⁹ ИКТОКТЗТ

¹⁰ NAABAVKA

¹¹ NAABAMNA, NAABABDK

өпкө жөтөлүнө каршы колдонушкан.

Бака жалбырак (*Plantago*). Кыргызстанда 10 дон ашык түрү бар. Өсүмдүктүн сабагы, жалбырагы жана уруктары дары катары колдонулган. Жалбырагын, сабагын көбүнчө жаңы үзүлгөн түрүндө таза жууп, майдалап жанчып, бир аз туз кошулган кайнаган суу менен ботко даярдалат. Даяр болгон боткону чыпкалап, жараларды дарылоодо жакшы натыйжа берет. Ошондой эле жаңы үзүлгөн бака жалбырактын бир бетинин сырткы челин сыйрып таштап, жаранын үстүнө жаап туруп, байлап коюп да колдонулган. Ал эми тундурмалары ичеги-карындын, коконун, кулкундун сезгенүүлөрүндө жана жылкылардын жаталагында кеңири колдонулган. Жалбырагы, сабагы, уруктары, муундагы, денедеге жана теридеге шишиктерди, жараларды жана кайнатылган ширесин ичеги-карын, көз ооруларын айыктырууда колдонушкан. Ачык жараатарга кургатылбастан колдонулат, шишиктерди таркатат, ириң сорот¹².

Бөрү карагат (*Berberis*). Малдын ич өткөк оорусуна жана уйлар кепшебей калган учурда эзип туруп беришкен¹³.

Гүлкан. *Гүлкайыр* (*Althaea*). Ботаникалык термин “алтей” гректин “Altho” деген сөзүнөн келип чыккан, анын мааниси “айыгуу” деген сөзгө эквиваленттүү. Гүлканды дары-дармек өсүмдүгү катары пайдалануунун көптөгөн салттуу түрлөрү анын аталышынан келип чыккан. Өсүмдүктүн бардык бөлүктөрү негизинен ооз көңдөйүнүн жана кекиртектин былжырлуу чел кабыгынын сезгенүүлөрүн дарылоо жана ошондой эле иммундук коргоону жогорулатуу үчүн колдонулат.

Жыттуу көкөмерен (*Ziziphora clinopodioides*). Мал дарылоодо өсүмдүктүн жалбырагы менен сабагы колдонулган. Күзүндө чогултулуп, көлөкөдө как кургатылып, салкын жерде чекседе (*дары салынуучу баитыкча*) сакталган. Дары өсүмдүк малдын тулку бою шишимик тартып калган учурларда, ошондой эле ичеги курттарын чыгаруу максатында да колдонулган.

Зире (*Cuminum cyminum*). Өсүмдүктүн уругу дарылык касиетке ээ. Өсүмдүктүн уругу бышып жетилген маалда чогултулат. Дарылык касиети карындын, ичегилердин, кызыл өңгөчтүн, коконун сезгенүүлөрүн дарылоодо даана байкалат. Ошондой эле, малдын ичи көпкөндө жана ичи өткөндө колдонулган.

Каакым (*Taraxacum*). Өсүмдүктүн тамыры дары катары колдонулат. Кеч күздө жалбырагы саргайып түшө баштаганда тамыры казылып алынат. Жаңы казылып алынган тамыр тезинен муздак суу менен жуулуп, сүт ширелерин бөлүп чыгарбай калганга чейин кургатылат. Андан соң салкын жана кургак жерде, чыттан же ноотудан жасалган чексеге салынып сакталат. Ошондой эле жалбырагын, сабагын дагы дары катары колдонууга болот. Кургатылган өсүмдүктүн тамыры малдын ичи түйүлгөндө, заңы чыкпай көпкө кармалган учурларда жана тоют сиңирүүсү начарлап, мал арыктай баштаган маалда колдонулган. Айрым учурларда каакымдын кургатылган тамыры майдаланып тоют менен бирге да колдонулган.

Каз таңдай (*Achillea*). Дары катары колдонуу максатында өсүмдүк толук гүлдөгөн мезгилде, сабагы гүлү менен чогуу терилет. Бул өсүмдүк жыш өскөн жерде оттогон малдын шилекейи агып, ошол эле учурда жакшы оттосу жана тоют сиңирүүсүнүн жакшырышы байкалган. Ошондой эле, ооз көңдөйүндөгү жана сырткы жараларды айыктыруучу касиети да белгилүү болгон. Дары өсүмдүктүн тундурмасы ичеги-карынынын иштөөсү бузулган малга, карын-ичегилерге жел чогулуп калганда жана малдын тоютка табити начарлап калганда колдонулган. Бул дары өсүмдүктүн жардамы менен жараларды дарылоо да жакшы натыйжа берээри анык болгон. Сыртына сары суу аккан жараларды дарылоодо, дары өсүмдүктү гүл майда кылып майдалаган соң, жаранын үстүнө себелеп туруп, таңып коюшкан же майга аралаштырып сыйпашкан. Ал эми кургак, кесилген жараларга дары өсүмдүктүн тундурмасына чыланган чүпүрөк таңылган.

Койчу баитык (*Capsella bursa-pastoris*). Дары катары колдонуу үчүн, өсүмдүк уруктай баштаганда даярдашат. Өсүмдүктүн тамырын кыркып салып, кагаздын же кездеменин үстүнө жука жайып көлөкөдө кургатышат. Бул өсүмдүк илгертен бери эле ички кансыроону токтотуучу, жатындын жыйрылуусун жакшыртуучу, заара бөлүп чыгарууну күчөтүүчү, ичегилердин иштешин жакшыртуучу, кан басымын калыбына келтирүүчү дары катары белгилүү болгон. Ошондуктан, бул өсүмдүктү мал доктурлар көбүнчө малдын оозунан, мурдунан кан акканда, мал кан аралаш заара ушатканда же кан аралаш заңдаганда колдонуп келишкен. Ошондой эле, малдын ичеги-карыны жакшы иштебей калганда, шишимик тартып калганда, бөйрөгүнүн сезгенүүсүндө жана кан басымы бузулганда колдонуп, жакшы тыянак алышкан.

Көк чай чөп (*Origanum*). Бул өсүмдүктүн жалбырагы жана гүлү дарылык касиетке ээ. Көк чай чөп боор, ичеги-карын, өпкө, коко сезгенгенде жана өт сүрдүрүүчү дары катары колдонулат.

Кундуз чөп, Кундуз гүл (*Pulsatilla*). Июнь, июль айларында чөбү, гүлү терилет. Даны уу. Көп тартып алса терини күйгүзүп жиберет. Дарылыгы: муун, тери оорусу, сырткы жараларга колдонулат. Ичүүгө болбойт, уу. Кундуз чөп (марганцовкадай касетке ээ)¹⁴. Май айында чыгып, чыккандан кийин эле териле баштайт. Бышкан мезгилде сапатын жоготот. Түнкү саат 10 дордо терилет. Жыйнаганда медициналык кол кап жана кайчы колдонбосо, жылаңач колду

¹² NAABABKJ, NAABDYKO

¹³ NAABAMFA

¹⁴ NANAEMSK

күйгүзөт. Кургатып, баштыкта сакташ керек. Кургагандан кийин өңү каакымдын учкан башындай болуп калат. Кыпчыгыч (*пунцет*) менен алынып, кайнак сууда 15 мүнөттөй демелгенден кийин (өңү марганцовкадай болуп калат) колдонулат. Ткандардын чиригенинде, уларган жараларда, шарп оорусунда жарааттарды дарылаганга колдонулат. Жарааттарды кундуз чөп менен жууганда, үч күндө калыбына келет.

Кызыл мыя (*Glycyrrhiza*). Өсүмдүктүн тамыры дарылык касиетке ээ. Тамырын кеч күздө же эрте жазда казып алуу керек. Жакшы желдеген, кургак жайда сактоо зарыл. Кызыл мыя какырык чыгаруучу, жумшартуучу, он эки эли ичегинин, ашказандын, коконун сезгенүүлөрүн дарылоочу, организмдин жалпы абалын жакшыртуучу жана оңой ич өткөрүүчү каражат катары кеңири колдонулган. Мал доктурлар оңой ич өткөрүүчү касиетин пайдаланып, малды ичеги курттардан арылтуу максатында да колдонуп келишкен.

Мамыры гүл (*Leontopodium Beaw*). Мамыры гүлдү кой, козулардын сөөк, ич өткөк ооруларына кайнатып беришкен. Ич өткөккө дары болуп эсептелет¹⁵.

Марал кулак (*Veratrum album L.*). Тундурмасы малдын баардык түрлөрүнүн ичеги карын ооруларына жана ичи көпкөндө колдонулат. Гүлдөп бүткөндөн кийин чогултулат¹⁶.

Меңдубана (*Huoscyanus*). Жалбырагы дарылык касиетке ээ. Өсүмдүктүн өзүнө тиешелүү жагымсыз жаман жыты бар, жаңы гүлдөп баштаган маалда чогултуу керек. Меңдубана уулуу өсүмдүк болгондуктан, өтө этияттык менен колдонуп келишкен. Мал дарылоодо өсүмдүктү өзүнчө колдонушкан эмес, көбүнчө бул өсүмдүктүн майын жана майга кошуп кайнатып алып колдонушкан. Муундардын оорусунда, сырткы жаракаттарга кургак майдаланылган. Меңдубананын жалбырагын өсүмдүк майына кошуп, бир аз убакыт (*жарым саатка чейин*) кайнатып туруп, жылуу түрүндө сыйпаса ооруну басат жана тез сакайтат. Меңдубананы жашыл чөп кезинде жеген мал сейрек ууланат. Бирок, жаш жана бодо мал жана койлор үчүн кургатылган чөптүн курамында меңдубананын чөбү кошулуп калышы өтө коркунучтуу. Малды качырган жагымсыз жыт чыгарат, бирок аны киши сезбейт. Ич өткөккө пайдаланышкан, данегин кургатып туруп малдын муунак болуп басалбай калгандарга 1 кичине кашык менен жедиришкен. Дабдыран болуп баса албай калган койлорго берилчү. ичегилердеги курттарды өлтүрөт¹⁷.

Оймок гүл (*Digitalis*). Дары өсүмдүктү колдонгон учурларда жалама туз алынып салынган жана сууну кайнатып, тундуруп беришкен. Өсүмдүктү күз мезгилинде толук жетилгенде чогултуп, көлөкө жерде как кургатышкан.

Өгөй эне (*Tussilago farfara*). Жалбырагы жакшы дарылык касиетке ээ. Өгөй эне өсүмдүгүнүн жалбырагы боор, бөйрөк ыландарына каршы жакшы таасир берет жана ошондой эле өпкөнүн, коконун, кекиртектин, ичеги-карындын сезгенүүлөрүндө колдонулат. Дары өсүмдүктөн көбүнчө тундурма даярдалат жана ошондой эле жалбырагын жаңы үзүлгөн түрүндө да колдонсо болот. Тундурма ошондой эле сырткы жараларды жууп айыктырыш үчүн да колдонулат. Жаңы үзүлгөн өгөй эне өсүмдүгүнүн жалбырагын малдын сырткы жараларына коюп, таңып койсо жара тез айыгат. Ал эми майдаланган жалбырагын малдын жемине кошуп берсе, тоют сиңимдүү болуп, ичеги-карындын иштөөсү жакшырган.

Сары башыл чөп (*Inula*). Дары катары күзүндө казылып алынган тамыры, ошондой эле жалбырагы колдонулат. Тамырынан дары даярдаш үчүн аны таза тазалап туруп майдалап, кайнак сууга салып 5-6 саат демдеп коёт. Андан соң муздаган демдемеге теңме-тең сүт кошуп, ачыган камырга аралаштырып бир күнгө калтырат. Экинчи күнү керектүү санда колдонуп, калганына 1 аш кашык ун кошуп коюп, дагы 2-3 күн колдонсо болот. Бул даярдалган кычыткы малдын сырткы жараларына жана тери ооруларына сыйпоо жолу менен колдонулган. Сары башыл чөптүн жалбырагынан даярдалган тундурманы мал догдурлар, малды ичеги курттан арылтуу максатында, ошондой эле ичеги-карын ооруларында да колдонушкан.

Сарымсак (*Allium*). Сарымсакты эзип, дакиге түйүп, жылкынын сакоо ылаңында ооздугуна бир жума байлап коюшкан. Ошондой эле атты суутканда сагагына байлашкан¹⁸ (Сарыбаева, Сарыбаева, 1995).

Сары пүпү (*Tanacetum*). Дары катары өсүмдүктүн топ гүлдөрү саналат. Ачык сары себет топ гүлдөрдү алар гүлдөгөн малда 3 см узун эмес кылып бычак же орок менен кесип чогултушат. Топ гүлдөрү уулуу деп саналат. Малдын ичиндеги курттарды түшүрүү үчүн колдонулат.

Сары чай чөп (*Hypericum*). Сабагы, жалбырагы жана гүлү дарылык касиетке ээ. Өсүмдүктү жаңы гүлдөгөн кезде чогултуу керек. Сары чай чөп малдын боору сезгенгенде, жылкынын өнөкөткө айланган жаталак оорусунда, сырткы жараларга жана күйүккө колдонулган. Ошондой эле сары чай чөптү кымыздын тундурмасына дагы 1-2 күн чылап коюп ичиришкен. Ал эми сырткы жараларга жана күйүккө колдонууда, коюураак кылып даярдашкан.

Суу кымыздыгы (*Persicaria hydropiper*). Өсүмдүктү жайдын аягында, гүлдөгөн мезгилде, сабагы кызара электе оруп алуу керек. Дары өсүмдүк ооруган жерди басылтуу, канды токтотуу, нерв тутумуна жагымдуу таасир берүү жана ичеги-карындын сезгенүүлөрүн айыктыруу касиетине ээ. Мал доктурлук иште негизинен суудагы демдемеси

¹⁵ NAABAKNA

¹⁶ NAABDYKO

¹⁷ NAABAVKJ, NAABAMFA, NAABDYKO, NAABABDK

¹⁸ NAABAMNA, NAABAVKA

колдонулган. Ошондой эле сырткы жараларды дарылоодо да жакшы натыйжа берет.

Уйгак (*Arctium*). Малдын муун жана тамак ооруларына колдонулат¹⁹.

Уу коргошун (*Aconitum*). *Жунгар уу коргошуну* (*аконит джунгарский*) – бул өсүмдүк толугу менен дарылык касиетке ээ, өзгөчө чырмалышып өскөн тамыры «ажыдаардын азуусу» деп аталып өтө уулуу. Мындан тышкары “ысык-көл уу коргошуну”, “талас уу коргошуну”, “чаткал уу коргошуну”, “каракол уу коргошуну” (*Aconitum karakolikum Rapcs, Аконит каракольский*) деп, өскөн жерине байланыштуу аталышып, айрымачылыктары белгилүү болгон. Дарылык бөлүгү – тамыры. Малдын без ооруларына пайдаланылат, эзип туруп сыйпашат²⁰. Уу коргошунду “аламан байгеге” чаптырган аттын ооздугуна байлап коюшкан. Ал аттын дем алуусун жакшыртып, кошумча күч-кубат берип турган. Элдик дарычылыкта уу коргошундун тамырын жана тамыр түймөкчөлөрүнөн кесип алып кайнатып ысык бойдон колдонулат, муздак колдонгонго болбойт. Жылкынын тизесинин шишиктерине жаңы казылган уу коргошундун тамырын жууп, тазалап, майдалап, жанчып, кечинде тизесине таңып коюшкан. Эртеси шишиги жарылып, тез айыгып кеткен²¹.

Уулжан (*Ferula*). Илгертеден эле эл арасында ашказан, айрым жараат ооруларын дарылоодо колдонуп келген. Ошондуктан эл арасында “Уулжан болсо уулум өлбөйт эле” деген макал бар. Уулжан кескин, өтө күчтүү жана туруктуу сарымсак жыттуу. Тамыры дары, уулуу. Даярдоо убактысы – кеч күз. Тамырын майдалап, кайнатып, тундурмасын малдын ичи көпкөндө колдонушкан²². Жара чыккан жерди жууйт, микроорганизмдерди өлтүрүүчү касиетке ээ. Малдын шарп оорусунда туяктарын жууп дарылашат²³.

Чалкан (*Urtica*). Жалбырагы дарылык касиетке ээ. Жалбырагы жайында гүлдөгөн убакта жыйналат. Малдын туутунда, жатыны түшкөндө тундурмасы менен жуушат²⁴.

Четин (*Sorbus*). Тундурмасы (*өзөгүнүн*) малдын ич өткөгүндө, күптү болгон учурларында берилет²⁵. Кабыгы сыныкка дары. Кийикке ок тийип, жараланганда, четиндин жанына жатып, кабыгын сыйрып жеп, өзүн-өзү айыктырып кетет²⁶.

Чырмоок (*Clematis*). Кан токтотуучу, жара бүтүрүүчү эң мыкты өсүмдүк. Жылан, кескелдирик ж.б. сойлоочулар куйругу кесилип же башка жаракат алганда, чырмооктун жалбырагына жараатын басканын көп байкашкан. Кесилген жердин канын, ириндеген жараны сордурганга миңдин бири. Демдемеси кан уюну күчөтөт.

Эрбаазын (*Gentiana*) жаш малдын ичеги-карынынын кызматы бузулганда кеңири колдонулган (Түлөбаев, 1982; Тулобаев ж.б., 1985; Шайхаманов, Тулобаев, 1988). Эрбаазын – ич өткөккө дары^{27,28}.

Эрмен шыбак (*Artemisia*). Ветеринардык практикада майдаланган жаш чөбүн айбанаттардын өтө ириндеген жараатарына шыбап, дарылашат. Мал жегенде курт түшүрөт²⁹. Шыбактын, эрмендин тундурмалары – “жаман ооздо” (*некрабациллиоз*) колдонулган. Малды бир күн ачка коюп, эрмен жедиришкен. Эрмен ичегидеги мите курттарды айдап чыккан. Кыргызда эрмен жеген улактын эти адамга дары деп айтылат³⁰. Бул өсүмдүктү уй менен кой-эчки жакшы жээри белгилүү. Муну мал жей баштаганда табити ачылып, жакшы оттой баштаган жана ичеги-карынынын иштөөсүнүн жакшырышы байкалган. Бирок, бул өсүмдүктү көп жеп алган мал уугуп калаары да белгилүү болгон. Ууккан мал адегенде титирей баштаган жана бир аздан соң эч кыймылсыз жатып калып, 5-6 саатка чейин мүчөлөрү шал болуп баса албай калган. Эрмен, карындары жакшы иштебей, тоют сиңирүүсү начарлап калган кепшөөчү малга колдонулат. Кой, эчки биттегенде эрмендин түтүнүн пайдаланышкан³¹. Ич өткөк ооруларына жана малдын чакалай ооруларына эрменди эзип жуушкан³².

Ышкын түбү (*Rheum*). Малга да, кишиге дагы колдонулат. Тундурмасын кайнатып көпчүлүк ооруларга колдонулат, ич өткөк, чакалай ж.б³³.

¹⁹ NAABAMNA, NAABAMFA

²⁰ NAABAMFA

²¹ SYSOKTJA

²² NAABABJK, NAABABDK

²³ NAABAVKA

²⁴ NAABAMFA

²⁵ NAABAMFA

²⁶ NAABAKNA

²⁷ NAABKSAJ

²⁸ IKТОКТАВ

²⁹ NAABJKAD

³⁰ NAABAVKA

³¹ NAABAVKJ

³² NAABDYKO, NAABABDK

³³ NAABAMFA

Салттуу ветеринариядагы кыргыз эли колдонгон дары өсүмдүктөр тууралуу булактарды изилдөө жетишээрлик жыйынтыктарды бербеди. Муну бул мезгилге чейинки изилдөөчүлөр тарабынан кызыгуу жаралбагандык менен дагы түшүндүрсө болот. Ушуга байланыштуу, биздин изилдөөлөр түзүлгөн кенемтелерди толуктоого арналып, кыргыз элинин салттуу ветеринариясында дары өсүмдүктөргө тиешеси болгон көйгөйлөрдү ар тараптуу карап чыгуу аракетин болуп саналат.

ЫРААЗЫЧЫЛЫКТАР

Изилдөөлөр Кыргыз-Түрк “Манас” университети тарабынан каржыланган «Кыргыз элинин ветеринариядагы салттуу билимдерин изилдөө» (КТМУ-ВАР-2015.ФВЕ.01) илимий долбоорунун алкагында аткарылды.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

- Алдашев А.А. (1989). Этапы развития ветеринарии в Киргизии. Фрунзе, Илим.
- Алимбаева П.К. (1990). Лекарственные растения Киргизии. Фрунзе.
- Алтымышев А.А. (1976). Лекарственные богатства Киргизии. Фрунзе.
- Арбаева З.С. (1979). Лекарственные растения Киргизии и вопросы охраны их в Киргизии. Фрунзе.
- Дикорастущие лекарственные растения Кыргызстана и их применение: уч.пос. (2004). Ш.Д. Уркунбаев и др. Бишкек.
- Иманбердиева Н., Табылдиева Э., Түлөбаев А.З. (2015). Мал дарылоодо дары өсүмдүктөрдү колдонуу. Вестник КНАУ. Бишкек. №3 (35): 34-37.
- Кылымдарды карыткан өсүмдүктөр биз менен. (2011). Бишкек. Мага: 43. Түз. Давлеталиева А. жана эксперттер тобу, РДФ.
- Мал дарылоо. (2011). Бишкек. Мага: 49. Түз. К. Шапаков, А. Усубалиев, РДФ.
- Нуралиев Ж.С. (2007). Кыргызстандагы дары дармек өсүмдүктөр. Бишкек.
- Саргашкаев Э.А. (2013). Жылкы ыяндарын дарылоонун элдик ыкмалары. Известия вузов. Бишкек. №5: 51-52.
- Саргашкаев Э.А. (2014). Кыргыз элиндеги эчки ыяндарын дарылоонун салттуу ыкмалары. Известия вузов. Бишкек. №4: 105-107.
- Сарыбаева Р.И, Сарыбаева Д.В. (1995). Сарымсак жөнүндө эмне билесиз? (Дарылык касиети). Бишкек.
- Тулобаев А.З. (1982). Полевые исследования по мониторингу лекарственных растений, применяемых в народной медицине и ветеринарии. Иссык-Кульская область Кыргызской Республики.
- Тулобаев А.З. с соавт. (1985). Использование настоев горечавки туркестанской для лечения и профилактики незаразных болезней ягнят и овцематок. Фрунзе. Кирг. ИНТИ, №115 (3711): 4.
- Түлөбаев А.З., Салыков Р., Аскарбек Гүлназ, Ниязбекова З.Н. (2014). Кыргыз элинин ветеринария боюнча салттуу билимдери. Вестник КНАУ. Бишкек. №1 (30): 111-116.
- Шайхаманов М.Х., Тулобаев А.З. (1988). Профилактика диспепсии новорожденных ягнят в условиях Киргизии. Воронеж. Сб. н. тр. ВНИИВБЖ: 123-129.

Салттуу билимдерди сактоочулардын жана алып жүрүүчүлөрдүн коду жана тизмеси

Код ачыктамасы (өрнөк):

ИК - Ысык-Көл областы:

ИКТО – Тоң району:

ИКТОКТ – Көл-Төр айылы.

ИКТОКТЗТ – Ысык-Көл областы, Тоң району, Көл-Төр айылы, Зарлык Түлөбаев

НА – Нарын областы:

НАКО – Кочкор району:

1. ИКТОКТАВ – Акылыяма БАЙТУРОВА, Ысык-Көл областы, Тоң району, Көл-Төр айылы; 1936-жылы туулган.
2. ИКТОКТЗТ – Зарлык ТҮЛӨБАЕВ, Ысык-Көл областы, Тоң району, Көл-Төр айылы; 1930-жылы туулган.
3. НААВАВБК – Дамира КАМПАБЕКОВА, Нарын областы, Ат-Башы району, Ат-Башы айылы; 1960-жылы туулган.
4. НААВАВБК – Жума КОЗУБЕКОВ, Нарын областы, Ат-Башы району, Ат-Башы айылы; 1925-жылы туулган.
5. НААВАВКА – Калмурат АСАНОВ, Нарын областы, Ат-Башы району, Ат-Башы айылы; 1955-жылы туулган.
6. НААВАВКЖ – Кадыраалы ЖУМАЕВ, Нарын областы, Ат-Башы району, Ат-Башы айылы; 1934-жылы туулган.
7. НААВАКНА – Нааватбек АСАНАЛИЕВ, Нарын областы, Ат-Башы району, Ача-Кайыңды айылы; 1935-жылы туулган.
8. НААВАМФА – Фарида АРУНОВА, Нарын областы, Ат-Башы району, Ак-Муз айылы; 1960-жылы туулган.
9. НААВАМНА – Насипа АКМАТОВА, Нарын областы, Ат-Башы району, Ак-Муз айылы; 1948-жылы туулган.
10. НААВДУКО – Каныбек ОРОЗКАЗИЕВ, Нарын областы, Ат-Башы району, Дыйкан айылы; 1963-жылы туулган.

11. NAABJKAD – Асанбек ДЕРБИШАЛИЕВ, Нарын областы, Ат-Башы району, Жаңы-Күч айылы; 1953-жылы туулган.
12. NAABKSAJ – Айтыкан ЖАПРАКУНОВА, Нарын областы, Ат-Башы району, Кара-Суу айылы; 1965-жылы туулган.
13. NANAEMSK – Султанбек (Султек) КӨБӨКОВ, Нарын областы, Нарын району, Эмгекчил айылы; 1942-жылы туулган.
14. SYSOKTJA – Жанар АЛГОЖОЕВА, Чүй областы, Сокулук району, Кызыл-Туу айылы; 1965-жылы туулган.